

Przesłano: 02-12-2020

Zaakceptowano do druku: 19-03-2021

KIERUNKI AKTYWNOŚCI KÓŁ GOSPODYŃ WIEJSKICH NA PRZYKŁADZIE WOJEWÓDZTWA MAZOWIECKIEGO

Barbara Chmielewska¹

Abstrakt: W artykule omówiono wkład kobiet zrzeszonych w Kołach Gospodyń Wiejskich (KGW) w poprawę poziomu życia na wsi w województwie mazowieckim. Zawarto w nim informacje ogólne na temat KGW, wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród KGW oraz studium przypadków. KGW wnoszą znaczący wkład w społeczny rozwój wsi. Mają szczególną zasługę w działaniach na rzecz aktywizacji społecznej, integracji międzypokoleniowej, wprowadzania innowacji na wsi, doradzania mieszkankom wsi w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego, opieki nad dziećmi, podtrzymania tradycji kulturowych, folklorystycznych, upowszechniania wyrobów rękodzielniczych oraz propagowania agroturystyki.

Słowa kluczowe: poziom życia, wieś, koła gospodyń wiejskich

THE ACTIVITY OF THE RURAL HOUSEWIVES' CLUBS ON THE EXAMPLE OF THE MASOVIAN VOIVODESHIP

Barbara Chmielewska¹

Abstract: The article discusses the contribution of women associated in Rural Housewives Associations (KGW) of the Masovian voivodeship to improving the standard of living in the countryside. It contains general information on KGW, the results of surveys performed among KGW and case studies. KGW make a significant contribution to the social development of the countryside. They have a special merit in activities for social activation, intergenerational integration, introducing innovations in the countryside, advising women farmers on running a household, taking care of children, maintaining cultural and folklore traditions, promoting handicraft products and promoting of agritourism.

Keywords: standard of living, country, rural housewives' club

¹ Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – Państwowy Instytut Badawczy (Institute of Agricultural and Food Economics – National Research Institute) | ORCID 0000-0003-1609-4809 | e-mail: chmielewska@ierigz.waw.pl

1. Wstęp

Znaczący wkład w pozytywne przemiany społeczne na wsi, w dużym stopniu, wnoszą Koła Gospodyń Wiejskich (KGW), które mają ponad 100-letnią tradycję. Obok kółek rolniczych i ochotniczej straży pożarnej, są jedną z organizacji najbardziej rozpowszechnioną, trwałą i nieprzerwanie aktywną na obszarach wiejskich. Praca kobiet zrzeszonych w Kołach Gospodyń Wiejskich przetrwała różne okresy gospodarcze i polityczne, zachowała kulturę i tradycję narodową oraz uczyła i uczy nadal patriotyzmu, godności osobistej i jedności społecznej. Koła Gospodyń Wiejskich mają szczególną zasługę w działaniach na rzecz poprawy poziomu życia na wsi poprzez wprowadzanie innowacji na obszarach wiejskich, doradzania mieszkańcom wsi w zakresie prowadzenia gospodarstwa domowego, opieki nad dziećmi, podtrzymania tradycji kulturowych, folklorystycznych wsi oraz propagowania agroturystyki i upowszechniania wyrobów rękodzielniczych. Dzięki temu rośnie atrakcyjność wsi jako miejsca wypoczynku. Turyści coraz częściej poszukują miejsc z dala od zatłoczonych, popularnych szlaków turystycznych. Kierują się także chęcią poznania autentycznego dziedzictwa polskiej wsi, czemu pomaga upowszechnianie systemów informatyzacji i cyfryzacji.

Poziom życia definiowany jest jako stopień zaspokojenia potrzeb materialnych i niematerialnych, tzn. spełnienie standardów lub realizacji wartości: biologicznych, psychologicznych, społecznych, politycznych, kulturalnych, ekonomicznych i ekologicznych jednostek, rodzin i zbiorowości. Poziom życia charakteryzują głównie: sytuacja dochodowa gospodarstw domowych oraz sposób i standard zaspokajanych potrzeb (m.in. z zakresu wyżywienia, warunków mieszkaniowych, wyposażenia mieszkań, dostępu do nowoczesnych technologii komunikacyjnych, kształcenia dzieci, uczestnictwa w kulturze i wypoczynku oraz rynku pracy, korzystania z pomocy społecznej, usług, systemu ochrony zdrowia). Uwzględniane są także zakres ubóstwa i wykluczenia społecznego. Każdy z wymienionych czynników ma swój wymiar obiektywny, ale zarazem opisywany jest w kategoriach subiektywnych. W ostatnich latach zaznacza się tendencja do przypisywania większej roli wskaźnikom subiektywnym; tym samym wzrasta znaczenie kapitału ludzkiego. Miary subiektywne powinny być jednak stosowane obok, a nie zamiast wskaźników obiektywnych. Dopiero łączne podejście pozwala na rzetelny i pełny opis zjawiska (Diagnoza Społeczna, 2015).

W literaturze przedmiotu podkreśla się, że „kapitał ludzki” to umiejętności pojedynczych ludzi, ich stan zdrowia, wykształcenie, znajomość języków obcych, umiejętność obsługi komputerów, przygotowanie zawodowe, zdolność do kooperacji, do współdziałania, do podejmowania wspólnych przedsięwzięć, gotowość do kontaktów i związana z tym elastyczność względem różnych kultur

i stylów życia (Kryk, 2010). To także doświadczenie i kultura organizacji, co ma znaczenie dla społecznego rozwoju regionu oraz społeczności lokalnych.

Znaczenie wiedzy, skumulowanej w zasobach ludzkich, podkreśla wielu badaczy, na czele z A. Smithem (szkockim filozofem i myślicielem), który twierdził, że jednym z głównych elementów kapitału trwałego, poza maszynami, narzędziami i budynkami o charakterze użytkowym są kwalifikacje, będące składową zasobów bezpieczeństwa (Smith, 1954). W rozwiniętych państwach członkowskich Unii Europejskiej zmiany jakie mają miejsce na wsi wykazują znaczną różnorodność. Oddalone od miast wyludniają się, zaś zlokalizowane wokół miast znajdują się pod rosnącą presją urbanizacji. Malejąca żywotność i niekontrolowana urbanizacja obszarów wiejskich staje się rzeczywistością także w Polsce (Zegar i Chmielewska, 2015).

W zaleceniach UE wskazuje się na potrzebę wykorzystania w jak najbardziej szerokim zakresie funduszy z programów unijnych w celu tworzenia miejsc pracy i innowacji na obszarach wiejskich. UE zaleca inwestowanie w kapitał ludzki, w nowe, korzystne dla wszystkich sposoby świadczenia usług społecznych i środowiskowych, a szczególnie większą aktywizację mieszkańców wsi, w tym kobiet. Kobiety bowiem, zostając na wsi istotnie przyczyniają się do poprawy poziomu życia i ograniczania wyludniania się obszarów wiejskich. Wnoszą bowiem prawdziwą wartość dodaną w działalność prowadzoną na obszarach wiejskich poprzez aktywne angażowanie się m.in. w przedsiębiorczość, przetwórstwo rolno-spożywcze, turystykę, agroturystykę, świadczenie innych usług, m.in. opiekuńczych, wynikających z trendu starzenia się populacji (Rezolucja PE, 2017).

2. Cel, metoda i materiał empiryczny

Celem artykułu jest przedstawienie wkładu kobiet działających w Kołach Gospodyń Wiejskich (KGW) w poprawę poziomu życia na wsi, zwłaszcza wkładu w społeczny rozwój wsi. Podjęcie tematyki aktywności społecznej kobiet na wsi może przyczynić się do poszerzenia wiedzy o zmianach społecznych i infrastrukturalnych na wsi, które następowały m.in. dzięki dużemu zaangażowaniu Kół Gospodyń Wiejskich. Efektem ich działalności może być m.in. utrzymanie żywotności na obszarach wiejskich oraz konwergencja wsi względem miast.

Podstawowy materiał empiryczny stanowią wyniki badań ankietowych przeprowadzonych wśród Kół Gospodyń Wiejskich w województwie mazowieckim, pochodzące z ekspertyzy pt.: *Wkład organizacji pozarządowych w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*². Badania opisane w eks-

² Wkład organizacji pozarządowych w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w województwie mazowieckim. (2020). [poz. 11].

pertyzie zostały przeprowadzone w 2020 roku przez Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego (MHPRL) przy współpracy z Instytutem Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej-PIB (IERiGŻ-PIB). Zastosowana została ankietowa metoda badawcza oraz technika jednorazowej obserwacji. Próba badawcza stanowiła 100 jednostek (KGW) w województwie mazowieckim. Ze względu na pandemię Covid-19 ankiety były przesłane drogą elektroniczną do tych Kół, które ją udostępniły. Wykaz Kół Gospodyń Wiejskich w województwie mazowieckim pozyskano od ARiMR. Z przedstawicielkami kilku Kół, z ich inicjatywy, przeprowadzono dłuższe rozmowy telefoniczne. Stało się to podstawą opracowania siedmiu studium przypadków. Są one nie tylko źródłem bardziej szczegółowych informacji o efektach pracy Kół ale przede wszystkim wnoszą ideę troski o dobro człowieka i dobro wspólne (Wkład organizacji pozarządowych..., 2020). W artykule zastosowano metodę opisową. Materiał empiryczny stanowiły także doniesienia literaturowe.

3. Krótka historia Kół Gospodyń Wiejskich w Polsce

Pierwsze koło gospodyń pod nazwą „Towarzystwo Gospodyń” powstało w 1866 roku w Piasecznie k/Gniewa na Pomorzu, a pierwsze o nazwie Koło Gospodyń Wiejskich (nazwa która obowiązuje do dziś), założyła Filipina Płaskowicka w Janisławicach w woj. łódzkim w 1877 roku (<http://kolkarol-nicze.eu> ..., 2020).

Przed 2018 rokiem Koła Gospodyń Wiejskich działały na podstawie ustawy *o społeczno-zawodowych organizacjach rolników* oraz uchwalonych przez siebie regulaminów³. W Ustawie tej wskazano m.in., że „(...) rolnicy indywidualni i członkowie ich rodzin oraz inne osoby związane bezpośrednio charakterem swej pracy z rolnictwem mogą zrzeszać się dobrowolnie, na zasadach ustalonych w niniejszej ustawie” oraz że organizacje m.in. „troszczą się o wysoką rangę zawodu rolnika, a także o poprawę warunków życia i pracy ludności wiejskiej, uczestniczą w kształtowaniu i realizacji polityki państwa na rzecz postępu gospodarczego, społecznego, socjalnego oraz kulturalnego i oświatowego wsi” (...). „Społeczno-zawodowe organizacje rolników (...) działają poprzez ustalone w uchwalanych przez siebie statutach i wybierane w sposób demokratyczny organy, a także określają w sposób samodzielny, w ramach obowiązujących przepisów prawa, zakres i formy swojej działalności”. Koła gospodyń wiejskich były tworzone jako wyodrębnione jednostki organizacyjne kółek rolniczych i posiadały swoją reprezentację we wszystkich ich statutowych organach. We wsiach, w których nie działały

³ Ustawa z dnia 8 października 1982 r. *o społeczno-zawodowych organizacjach rolników* (Dz. U. 1982 Nr 32 poz. 217; tekst ogłoszony dnia 11.10.1982 r.; akt posiada tekst jednolity; opracowano na podstawie: t.j. Dz. U. z 2019 r., poz. 491).

kółka rolnicze, koła gospodyń wiejskich tworzone jako samodzielne jednostki i w takim wypadku mogły posiadać osobowość prawną. Istniała także możliwość powołania koła gospodyń wiejskich w formie stowarzyszenia zwykłego lub rejestrowanego (Borkowski i Gurnicz 1978; Ustawa z dn. 8.10.1982).

W 2018 r. została uchwalona ustawa *o kołach gospodyń wiejskich*⁴. Ustawa ta określa formy i zasady dobrowolnego zrzeszania się w kołach gospodyń wiejskich, tryb ich zakładania oraz organizację kół gospodyń wiejskich działających na terytorium Rzeczypospolitej Polskiej. Koło ma osobowość prawną i podlega wpisowi do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich. Wpisu dokonuje Prezes Agencji Restrukturyzacji i Modernizacji Rolnictwa. Koło działa na podstawie statutu. Na terenie jednej wsi może działać tylko jedno koło (Ustawa z dnia 9.11.2018). „Do dnia 31 grudnia 2018 r., do Krajowego Rejestru Kół Gospodyń Wiejskich, zostało wpisane ogółem 5043 koła, w tym: 2944 organizacje utworzone na podstawie ustawy z dnia 9 listopada 2018 r. *o kołach gospodyń wiejskich* oraz 2099 kół, które działały przed wejściem w życie ww. ustawy” (Pismo Ministra Rolnictwa i Rozwoju wsi [Znak sprawy: SSD.dws.071.13.219]).

Obecnie Koła Gospodyń Wiejskich prowadzą działalność jako „zarejestrowane” i „niezarejestrowane”. Wszystkie reprezentują interesy wsi i działają na rzecz poprawy sytuacji społeczno-zawodowej kobiet wiejskich. Program działalności KGW wynika głównie z potrzeb kobiet i ich rodzin oraz potrzeb wsi i rolnictwa. Jest on stale dostosowywany do zmieniających się warunków i koncentruje się na pięciu obszarach działania, które dotyczą:

- pomocy rodzinie wiejskiej w wychowaniu, kształceniu i zapewnieniu wypoczynku wakacyjnego dzieci i młodzieży;
- działania na rzecz ochrony zdrowia oraz zabezpieczenia socjalnego rodzin wiejskich, poprzez rozwój oświaty zdrowotnej, podnoszenie stanu sanitarnego obojęt gospodarstwach, kultury zdrowotnej mieszkańców wsi oraz pomocy ludziom starszym i niepełnosprawnym;
- rozwijania różnych form przedsiębiorczości wśród kobiet, aktywnych form walki z bezrobociem, poszukiwania alternatywnych źródeł dochodu, wielofunkcyjnego rozwoju wsi, pozyskiwania dotacji w ramach programów pomocowych dla rolnictwa;
- racjonalizowania wiejskiego gospodarstwa domowego i działów produkcji rolniczej prowadzonych głównie przez kobiety;
- zwiększania uczestnictwa mieszkańców wsi w kulturze, kultywowanie folkloru i sztuki ludowej.

⁴ Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. *o kołach gospodyń wiejskich* (Dz. U. 2018, poz. 2202; tekst ujednolicony, data ogłoszenia: 28.11.2018 r.; data wejścia w życie: 29.11.2018 r., Kancelaria Sejmu).

Działalność Kół Gospodyń Wiejskich prowadzona jest we wsiach i gminach w ramach współpracy z organizacjami młodzieżowymi, ochotniczymi strażami pożarnymi, spółdzielczością wiejską, organami samorządu terytorialnego i administracji rządowej oraz instytucjami obsługującymi wieś i rolnictwo. Duże znaczenie ma wieloletnia i trwała współpraca z Kościołem katolickim. Wszystkie święta kościelne, dożynki parafialne, gminne czy wojewódzkie, odpusty i inne uroczystości, najczęściej organizowane są z wydatną pomocą kobiet z Kół Gospodyń Wiejskich. Kobiety z KGW dekorują trasy procesji, przygotowują regionalne potrawy na pokazach świątecznych stołów, a na tradycyjne uroczystości dożynkowe przygotowują piękne wieńce dożynkowe. Wykazują przy tym wiele inwencji i zapału, aby z roku na rok zaprezentować piękniejszy wieniec dożynkowy. Członkinie Kół Gospodyń Wiejskich są często współorganizatorkami pielgrzymek krajowych i zagranicznych oraz parafialnych konkursów, wystaw i akcji charytatywnych (Projekt „Między wieńcem a zumbą...”, 2014).

W ostatnich latach nastąpił wzrost aktywności Kół Gospodyń Wiejskich. Coraz częściej zakładane są nowe lub reaktywowane stare Koła. Kobiety wiejskie czynią to, gdyż zauważają dorobek kulturowy i społeczny swoich matek i babć oraz mają na uwadze zwiększone możliwości odnowy wsi i aktywizacji społeczeństwa wiejskiego. Koła Gospodyń Wiejskich wnoszą duży wkład w poprawę warunków życia na wsi, a przede wszystkim w społeczny rozwój wsi oraz w aktywizację lokalnej społeczności.

4. Wkład Kół Gospodyń Wiejskich w przemiany poziomu życia na wsi

W badaniu ankietowym skupiono się głównie na pokazaniu wkładu Kół Gospodyń Wiejskich w przemiany poziomu życia na wsi i przemiany mentalności jej mieszkańców. W ankiecie zostały zawarte następujące pytania: czy (jeśli tak, to jakie) działania podejmowało Koło na rzecz aktywizacji lokalnej społeczności, w zakresie pomocy społecznej oraz na rzecz poprawy infrastruktury technicznej.

W próbie badawczej zostały wyróżnione dwie grupy Kół:

- jedną stanowią **Koła zarejestrowane** w ARiMR. Są to koła założone w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku. Są to zarówno koła nowopowstałe w latach 2018-2020, jak i powstałe przed 2018 rokiem;
- drugą – **Koła niezarejestrowane** w ARiMR. Są to głównie koła z **dłuższym** stażem działalności, które były aktywne, zwłaszcza w okresie lat 80 i 90. XX wieku.

W odpowiedziach na pytania zawarte w kwestionariuszu ankietowym odnotowano zróżnicowanie preferencji celów. Dla Kół niezarejestrowanych, czyli Kół zazwyczaj o dłuższym stażu funkcjonowania priorytetami, zwłaszcza w okresie ich początkowych lat działania, były kwestie infrastrukturalne. Wskazuje na to stosun-

kowo duże zróżnicowanie odsetka Kół, które wskazały na następujące działania w zakresie infrastruktury drogowej (67% Kół niezarejestrowane wobec 15% Kół zarejestrowane). Analogicznie: infrastruktura wodociągowa (25% wobec 5%), infrastruktura komunikacyjna (75% wobec 10%) oraz gazyfikacja (67% wobec 10%). Duże różnice występują także w inicjatywach edukacyjnych – 92% Kół niezarejestrowanych wskazało, że organizowało kursy gotowania, przygotowywania przetworów i prawidłowego żywienia, podczas gdy Kół zarejestrowane znacznie mniej, gdyż 32%. Najmniejsze różnice odnotowano w takich kierunkach aktywności, jak udział w innych imprezach kulturalnych (96% wobec 86%), w dożynkach (97% wobec 65%) oraz w zakresie integracji mieszkańców (83% wobec 65%). Natomiast przewaga Kół zarejestrowanych w stosunku do Kół niezarejestrowanych ujawniła się w działaniach na rzecz np. kursów komputerowych (10% wobec 2%) oraz udzielania pomocy lub składania samodzielnie wniosków o dotacje unijne (60% wobec 17%). Powyższe przykłady pokazują, że Kół Gospodyń Wiejskich podejmowały działania adekwatne do lokalnych potrzeb. Gdy na wsi był to okres niedorozwoju infrastruktury technicznej wspierały jej rozwój. Obecnie większą wagę przywiązują do działań o charakterze społecznym. Promują integrację międzypokoleniową, nowe formy spędzania wolnego czasu, większą aktywność turystyczną oraz programy senioralne. Pewna odmiennność priorytetów i zainteresowań Kół związana jest z przemianami jakie zachodziły na obszarach wiejskich w ostatnich dekadach. Wyniki badań przedstawiono w tabeli 1.

Tabela 1

Wybrane inicjatywy i działania podejmowane przez Kół Gospodyń Wiejskich (w okresie ich aktywności) w województwie mazowieckim na rzecz poprawy poziomu życia mieszkańców wsi

Przykłady działalności i inicjatyw	Kół Gospodyń Wiejskich	
	niezarejestrowane*	zarejestrowane*
	[%]	
Udział w dożynkach	97	65
Inne uroczystości (w tym patriotyczne)	90	35
Udział w imprezach kulturalnych	96	85
Udział w wycieczkach, w tym w pielgrzymkach	75	60
Udział w uroczystościach samorządowych	75	55
Kultywowanie tradycji ludowych zespołów wokalnych	65	43
Imprezy okolicznościowe	71	42
Kursy gotowania, przygotowania przetworów, prawidłowego żywienia	92	32
Kursy kroju i szycia	50	5
Kursy nakrycia do stołu, florystyczne, kosmetyczne	50	25

Przykłady działalności i inicjatyw	Koła Gospodyń Wiejskich	
	niezarejestrowane*	zarejestrowane*
	[%]	
Kursy obsługi komputerów	2	10
Integracja mieszkańców	83	65
Lepszy dostęp do opieki zdrowotnej	75	9
Organizowanie pomocy dla rodzin o niskich zarobkach	56	10
Poprawa dostępu do placówek kultury	58	50
Szkolenia o szkodliwości narkotyków i alkoholu	42	10
Pomoc w organizowaniu opieki dla dzieci i osób starszych	33	14
Wsparcie z powodu klęsk żywiołowych	32	8
Infrastruktura drogowa	67	15
Infrastruktura wodociągowa	25	5
Infrastruktura komunikacyjna (m.in. autobusowa)	75	10
Gazyfikacja	67	10
Zorganizowanie miejsca spotkań (świetlice)	83	55
Pomoc w pozyskaniu dodatkowego zarobkowania	5	10
Pomoc w rozwoju lokalnej przedsiębiorczości	20	18
Pomoc lub składanie wniosków o dotacje unijne	17	60

* Koła „niezarejestrowane” są to koła, które nie są zarejestrowane w ARiMR. Koła „zarejestrowane” są to koła, które zarejestrowały się w ARiMR w oparciu o ustawę z dnia 9 listopada 2018 roku o kołach gospodyń wiejskich.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w ekspertyzie pt.: „Wkład organizacji pozarządowych w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w województwie mazowieckim.”

5. Studium przypadków

■ Koło Gospodyń „Mniej lub Bardziej Wiejskich”

Wieś: Wólka Kozodawska, gmina: Piaseczno, powiat: piaseczyński.

Rok powstania: 2011.

Liczba członkiń: na początku było 8 osób, liczba szybko rosła, od 12 do 30 pań, obecnie jest stała grupa 12 kobiet. Koło nie jest zarejestrowane w ARiMR w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku.

Przewodnicząca – pani Ewa Kieres-Wójcik.

Koło jest grupą nieformalną. Głównym jego celem jest integracja oraz udzielanie wzajemnego wsparcia emocjonalnego i społecznego członkiniom oraz szerszej społeczności wsi. Koło organizuje coroczne bale sylwestrowe i karnawałowe, dyskoteki i wieczory filmowe, które przyczyniły się do międzypokoleniowej in-

tegracji mieszkańców wsi. Dzięki integracji mieszkańcy zaczęli wzajemnie sobie pomagać. Działalność Koła scalała i zjednoczyła wieś społecznie, co przyczyniło się do poprawy jakości życia społeczności wiejskiej.

KGW uczestniczy w corocznym *Jarmarku Piaseczyńskim*, oferując swoje produkty, tj. ciasta, pierogi i wyroby artystyczne. Dbą o kultywowanie wiejskich tradycji takich jak m.in. „topienie Marzanny” na wiosnę. Istotą działalności Koła jest wspólne spotkanie przy kawie czy herbacie połączone z konkretnym tematem, jak np.: przepisy na pieczenie chleba, przyrządzanie dań z sushi, nauka kroju i szycia, nauka tańca zumba, techniki makijażu, pomoc prawna, itp. Panie prowadzą wzajemną wymianę ubrań, artykułów gospodarstwa domowego oraz artykułów dekoracyjnych wystroju wnętrz. Pomagają w zorganizowaniu okolicznościowych imprez, jak m.in. wesela, chrzty, becikowe, komunie, itp. Pomagają także w zorganizowaniu domowej opieki nad małymi dziećmi. Głównym zadaniem Koła jest przeciwdziałanie samotności wśród mieszkańców, zwłaszcza starszych wiekiem, daje im elementarną siłę do życia.

■ Koło Gospodyń Wiejskich „Dziarskie Babki”

Rok powstania: 2018.

Liczba członkiń: 13 osób – od założenia i obecnie. KGW zarejestrowane w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 r.

Wieś: Kocerany (najstarsze odnalezione wzmianki o wsi Kocerany pochodzą z 1428 r.); gmina: Pniewy, powiat: grójecki.

Kontakt: Aneta Horst, sołtys wsi Kocerany. Pani Aneta Horst jest sołtysem Koceran od 2015 r. i od samego początku systematycznie dążyła do poprawy infrastruktury drogowej na wsi i w okolicy. Dzięki Jej staraniom ustalono nazewnictwo ulic w tej wsi, jako pierwszej wsi w gminie Pniewy.

Koło zostało zrzeszone w ramach ustawy, głównie w celu uzyskania osobowości prawnej, aby pozyskiwać środki finansowe krajowe (m.in. Koło otrzymuje wsparcie z budżetu Starostwa Powiatowego w Grójcu) i unijne. Koło pozyskuje również środki we własnym zakresie, tj. organizuje pikniki i sprzedaje swoje wyroby, np. pierogi, ciasta lub dekoracje świąteczne. Koło dzięki środkom z *Fundacji Orleń* wybudowało na działce odzyskanej z zasobów gminy, plac zabaw dla dzieci. Zawiązała się też wspólnota mieszkańców, która podjęła decyzję o budowie altany.

Na długiej liście aktywności KGW podejmowanej w celu poprawy poziomu życia mieszkańców wsi są m.in.:

- boisko dla dzieci,
- rajd rowerowy, zakończony wspólnym ogniskiem (przy współpracy ze *Stowarzyszeniem WARKA*, z którym Koło ściśle współpracuje),
- organizacja pikniku pt.: „*Tworzymy historię*”,

- wystawa zdjęć pt.: „*Wehikuł czasu*”, w tym wystawa zdjęć archiwalnych pt.: „*Wieś dawniej i dziś*”, zorganizowana w celu pokazania młodemu pokoleniu historii regionu i rodzimej wsi,
- w czasie Świąt Bożego Narodzenia akcja dla dzieci – „*Malowanie bąbek*”,
- wycieczka dla dzieci do Parku Rozrywki – Sady Klemensa, gdzie zabawa idzie w parze z ekoedukacją,
- inicjatywy na rzecz ekologii, jak m.in. „*korkozbieracz*”, stojak na rowery oraz akcje sprzątanía miejscowości i sadzenia drzewek.

KGW corocznie uświetnia gminne dożynki. Z okazji Święta Niepodległości zorganizowano patriotyczny Bieg Niepodległości. Na pozyskanym z zasobów gminy terenie nazywanym „Osieczek” organizuje doroczną *Noc Świętojańską* (przy tym grill z kiełbaskami).

Koło „Dziarskie Babki” działa prężnie także w akcjach charytatywnych. Są to m.in.: zbiórka funduszy (panie piekły ciasta i sprzedawały je na pikniku) na pomoc dla niepełnosprawnej, chorej dziewczynki; udział w akcji „*Paka dla niemowlaka*”; zorganizowanie 27 dawców szpiku z terenu powiatu grójeckiego (w Grójcu ustawiono namiot dla dawców).

Zdaniem pani prezes koło „Dziarskie Babki” angażuje się głównie w działalność społeczną i edukacyjną. Planuje zorganizowanie kursów nauki języków obcych oraz obsługi programów komputerowych (głównie dla dzieci), a także wieczorem zajęcia z aerobiku dla pań.

Koło uczestniczy w dorocznym pikniku, zorganizowanym przy okazji Święta Jabłka w Warce. Koło otrzymuje wsparcie ze strony powiatu grójeckiego i z sukcesem pełni funkcję integracyjną.

■ **Koło Gospodyń Wiejskich „Tarczyńskie Perelki”**

Rok powstania: 2018.

Liczba członkiń: 16 osób KGW zrzeszone w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku.

Wieś: Kawęczyn, gmina: Tarczyn, powiat: piaseczyński.

Kontakt: Roksana Kotańska, sołtys wsi Kawęczyn. Pani Roksana Kotańska pełni funkcję sołtysa od 2015 r. i już wtedy działała na rzecz tej wsi, pełniąc inne odpowiedzialne funkcje.

Dzięki staraniom obecnej pani sołtys, wieś została całkowicie zelektryfikowana. Utwardzono też wszystkie drogi. Utworzono nowe drogi w miejscach, gdzie ich najbardziej brakowało. Zadbano o dodatkowe oświetlenie dróg tam, gdzie było to niezbędne, np. przy drodze powiatowej. Zadbano też o dodatkową sygnalizację świetlną na terenie wsi. Obecnie prowadzone są starania o rozpoczęcie budowy systemu gazyfikacji wsi.

KGW „*Tarczyńskie Perełki*” angażuje się w działania charytatywne, jak np. udział w zbieraniu funduszy na bardzo drogą, zagraniczny lek dla chorej dziewczynki, w ramach warszawskiej akcji „*Pomoc dla Tosi*”. Zorganizowało też szycie maseczek ochronnych dla wszystkich mieszkańców wsi Kawęczyn. Koło bierze udział w okolicznościowych akcjach artystycznych, np. ozdabianie jajek wielkanocnych czy aranżacja stroików bożonarodzeniowych. Koło współpracuje z księdzem proboszczem, m.in. przy organizacji dożynek oraz pikniku na terenie plebani, będącego przykładem międzypokoleniowej integracji.

Koło Gospodyń Wiejskich „*Tarczyńskie Perełki*” bierze aktywny udział w lokalnych imprezach: „*Święto Jabłka*” w Warce oraz „*Owocobranie Tarczyńskie*” w Tarczynie. Organizuje wówczas stanowisko ze swoimi wyrobami, tj. wypiekami, pierogami i dekoracjami artystycznymi.

Koło prowadzi także spotkania tematyczne dotyczące przygotowania tradycyjnych potraw kulinarnych (pieczenie chleba, przyrządzanie żuru, smażenie placzków ziemniaczanych), a także na temat dofinansowania do wymiany pieców na ekologiczne, zakładania fotowoltaiki czy segregacji śmieci.

Sołtys oraz KGW angażują się w pomoc społeczną indywidualnym osobom, np. niepełnosprawnej mieszkance zorganizowano pomoc w uzyskaniu dofinansowania z PCPR w Piasecznie w ramach likwidacji barier architektonicznych. Ponadto pani sołtys stanowi rodzinę zastępczą na terenie powiatu piaseczyńskiego. Jako rodzina zastępcza uczestniczy w psychologicznych warsztatach umiejętności wychowawczych, organizowanych przez PCPR w Piasecznie. Materiały edukacyjne, otrzymywane na tych szkoleniach pani sołtys powieliła we własnym zakresie i przekazuje innym matkom – członkiniom Koła.

Siłą i misją KGW „*Tarczyńskie Perełki*” jest szeroko rozumiana aktywizacja i mobilizacja mieszkańców wsi i gminy do wspólnego działania. Istotą działalności Koła jest poczucie wspólnoty i okazywanie wzajemnej pomocy.

■ „**Łoża Czarnych Lasek**” Koło Gospodyń Wiejskich Czarnego Lasu

Rok powstania: 2015. Koło posiada osobowość prawną, jest zarejestrowane w ARiMR. Koło ma swoją stronę internetową.

Wieś: Czarny Las, **gmina:** Grodzisk Mazowiecki, **powiat:** grodziski.

Prezesem „*Łoży Czarnych Lasek*” jest pani Ewa Błońska – pierwsza kobieta sołtys Czarnego Lasu, pełni tę funkcję od 2003 roku.

Koło Gospodyń Wiejskich Czarnego Lasu jako jedyne z regionu warszawskiego zdobyło Srebrny Kłos w konkursie Jubileuszowym „150 na bis!”, zorganizowanym przez KGW.

Podczas spotkań „*Łoży Czarnych Lasek*” powstaje wiele nowych inicjatyw. Organizowane są kursy kulinarne, w tym kuchni słowiańskiej lub dań różnych

kultur. Przez cały rok istnieje kącik rzemiosła artystycznego obejmującego decoupage oraz robienie bombek choinkowych, lampionów, jaj faberge i innych przedmiotów z koralu, szkiełek, cekinów, wstążek itp. Panie malują też obrazy, wykonują ozdoby z papieru i gliny. Działalność Koła obejmuje wiele form aktywności o charakterze społecznym, kulturalnym, gospodarczym, edukacyjnym, ekologicznym, turystycznym i sportowym. Więcej na temat tego Koła można dowiedzieć się z książki pt. „Od Czarnolesia do Czarnego Lasu czyli o powstaniu tożsamości lokalnej”, której autorami są: Ewa Błońska (red.), Tadeusz Jan Murzyn, Artur Obidziński (red.). Wydawca: Urząd Miejski w Grodzisku Mazowieckim. Druk książki został sfinansowany ze środków Gminy Grodzisk Mazowiecki. Czarny Las, 2020 r.

■ Koło Gospodyń Wiejskich w Złotokłosie

Rok powstania: 1986.

Wieś: Złotokłos, gmina: Piaseczno, powiat: piaseczyński.

Liczba członkiń – 25 osób, ale stale aktywnych – 16 osób.

Kontakt: Teresa Witkowska – przewodnicząca (przez 25 lat pełniła funkcję sołtysa), Barbara Białkowska – wiceprzewodnicząca. Koło nie jest zarejestrowane w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku.

Koło najpierw skupiało się na działaniach mających na celu poprawę infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich, gdyż taka była pilna potrzeba. Dzięki aktywności i determinacji pań z KGW, zwłaszcza przewodniczącej pani Teresie Witkowskiej, pełniącej jednocześnie funkcję sołtysa, zostały zrealizowane w Złotokłosie następujące inwestycje: gazyfikacja, wodociągi, kanalizacja, oświetlenie i utwardzenie nawierzchni ulic, połączenie autobusowe i przystanek, nowa centrala telefoniczna, chodniki, poczta, szkoła. „Całe życie o coś walczymy” – puentuje wyliczanie bogatej gamy osiągnięć pani Barbara Białkowska i dodaje, że teraz działają na rzecz ograniczania niekontrolowanej urbanizacji Złotokłosu. Koło Gospodyń Wiejskich w Złotokłosie od początku istnienia promowało kulturę i folklor wiejski oraz ukierunkowane było na pracę charytatywną i edukacyjną. Członkinie koła utworzyły ludowy zespół artystyczny, który nadal funkcjonuje i rozwija się. Zespół aktywnie uczestniczy we wszystkich uroczystościach państwowych (święto wojska polskiego, święto niepodległości) i świątach kościelnych (odpust, dożynki). Organizują koncerty dla mieszkańców własnej wsi, gminy, powiatu i poza nimi. Organizują także spotkania dla szczególnych grup, w szczególnym czasie, jak m.in. kolędowe spotkania dla seniorów, dla kombatantów, dla osób z niepełnosprawnościami. Biorą udział w festiwalach (jak np. na festiwalu w Kazimierzu) oraz innych konkursach jak gala piosenki biesiadnej czy przegląd zespołów folklorystycznych.

W pracy Koła ważne miejsce zajmuje edukacja, w tym ekologiczna, skierowana do dorosłych, młodzieży i dzieci. Organizowane są akcje np. sadzenia drzew, czy sprzątania terenu ze śmieci.

Kolejną, ważną kwestią jest prowadzona przez KGW polityka zapobiegania wyprowadzania się ze wsi młodego pokolenia rdzennych mieszkańców. Koło prowadzi stałą współpracę z młodymi mieszkańcami, ukierunkowując ich zainteresowania zawodowe, pomagając w znalezieniu zatrudnienia na miejscu, wskazując możliwości samozatrudnienia, wyznaczając młodym ich „obowiązki”, jak np. kwestie związane z cyfryzacją, głównie dotyczy angażowania młodych do pomocy przy obsłudze komputera. Pomaga to wzrostowi aktywizacji młodego pokolenia i integracji międzypokoleniowej. Jedną z form utrwalania aktywizacji międzypokoleniowej jest organizowanie spotkań z ciekawymi, znanymi ludźmi, kultywowanie zwyczaju śpiewania w maju litanii loretańskiej przy figurce Matki Bożej.

KGW w Złotokłosie ma znaczące wsparcie w swojej przewodniczącej pani Teresie Witkowskiej, która członkostwo w KGW łączyła z wieloletnią funkcją sołtysa oraz radnej; była zaangażowana także w Polskim Komitecie Pomocy Społecznej.

■ Koło Gospodyń Wiejskich w Czerwonce-Folwark

Rok powstania: koło powstało w 2019 r., ale w obecnym, nowym kole są panie, które były członkami koła gospodyń wiejskich, które istniało na przełomie lat 80/90 XX wieku.

Wieś: Czerwonka-Folwark, gmina: Wierzbno, powiat: węgrowski.

Liczba członków – 36 osób (35 pań i 1 pan).

Przewodniczącą Koła jest pani Krystyna Skarzyńska, a wiceprzewodniczącą pani Sylwia Nojszewska. Koło jest zarejestrowane w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku.

Panie o dłuższym stażu pracy w Kole wspominają, że dawniej Koło swoją działalność koncentrowało najpierw na problemach gospodarczych i infrastrukturalnych: „Brakowało wszystkiego i o wszystko trzeba było się wystarać”. Po latach mogą mówić o sukcesie. Dzięki staraniom Stowarzyszenia „Zielona dolina” i Koła Gospodyń Wiejskich został wyremontowany budynek po mleczarni, który został przekształcony w świetlicę wiejską. Panie zajęły się „doposażeniem”, co oznacza, że wystarały się o zastawę stołową i niezbędny sprzęt kuchenny. Tak powstało własne miejsce spotkań i siedziba KGW.

Koło przez lata, wytrwałą pracą, cierpliwością i zaangażowaniem swoich członkin przyczyniało się do pozytywnych zmian na wsi. Lista osiągnięć i sukcesów jest długa. Panie z dumą wyliczają: kultywowanie tradycji – zawsze brały i biorą nadal udział w dożynkach, na których prowadzą również własne stoisko z regionalnymi potrawami. Pamiętają o rocznicach historycznych (m.in. powstaniu styczniowym). Mają też udział w turnieju smaków na Gościńcu Litewskim.

Pozytywne zmiany gospodarcze i infrastrukturalne, jakie dokonały się na wsi w ostatnich dekadach spowodowały, że Koło coraz bardziej kieruje swoje zainte-

resowanie w stronę integracji społecznej. Panie przygotowują spotkania z ciekawymi ludźmi, np. z dziedziny kultury i nauki oraz organizują warsztaty kulinarne.

Ważną formą aktywności Koła jest organizowane wycieczek i wyjazdów m.in. do opery, teatru i na koncerty. Jest to dobry przykład integracji międzypokoleniowej. Inną, godną polecenia formą integracji jest np. akcja sprzątania wsi i organizacja placu zabaw dla dzieci.

KGW fundusze na swoją działalność pozyskuje z wielu źródeł. Panie biorą udział w festynach i piknikach oraz dożynkach, na których zdobywają nagrody. Dochody na swoją działalność czerpią głównie ze sprzedaży własnoręcznie ulepionych pierogów i upieczonych ciast. Obsługują także imprezy okolicznościowe.

W związku z pandemią spowodowaną koronawirusem, Koło Gospodyń Wiejskich w Czerwoncu-Folwark włączyło się w akcję szycia maseczek ochronnych, zaproponowaną przez panią senator Marię Koc (senator X kadencji, powiat węgrowski). Część maseczek przekazano do dyspozycji pani senator, a część została bezpłatnie rozdana we wsi i gminie.

■ Koło Gospodyń Wiejskich w Roguszynie

Rok powstania: 2019.

Wieś: Roguszyn, gmina: Korytnica, powiat: węgrowski.

Liczba członkiń – 106 osób.

Kontakt: Anna Zagrodzka – przewodnicząca. Koło jest zarejestrowane w ramach ustawy o kołach gospodyń wiejskich z 2018 roku. Koło jest „młode”, ale bardzo aktywne i bardzo liczne. Członkiniami Koła są głównie panie z Roguszyna, ale także i ze Szczurowa.

Koło Gospodyń Wiejskich w Roguszynie w krótkim czasie działalności zdołało zrobić wiele dobrego. Członkinie Koła przyczyniły się do wyremontowania remizy, gdzie mają swoją siedzibę. Skutecznie zabiegają o fundusze gminne i unijne, co pozwoliło im na zakup pełnego wyposażenia swojego lokalu. Panie nie muszą, jak Koła o dłuższym stażu istnienia, zabiegać o kwestie infrastrukturalne, chociaż problemem jest nadal komunikacja. Zlikwidowano bowiem państwowe połączenia autobusowe między powiatem węgrowskim a Warszawą. Funkcjonuje tylko komunikacja komercyjna. Koło zabiega o przywrócenie państwowej komunikacji autobusowej.

Koło w Roguszynie skupia się głównie na pracy społecznej. Panie służą pomocą w rozwiązywaniu bieżących spraw a jest ich wiele. Koło zaangażowało się także w akcję szycia maseczek ochronnych w związku z pandemią, której patronowała pani senator Maria Koc.

Koło w Roguszynie prowadzi z powodzeniem działalność integracyjną, co szczególnie w dzisiejszych czasach atomizacji społecznej jest bardzo potrzebne.

Panie organizują wycieczki dla dzieci (np. do parku tematycznego „magiczne ogrody”), biorą udział w festiwalach folklorystycznych, zdobywają nagrody, pieką chleb i zgłaszają na konkurs kulinariów regionalnych. Wypieki pań z Roguszyna i Szczurowa są już słynne i zawsze zdobywają nagrody.

6. Podsumowanie

Wyniki badań wykazały, że wszystkie ankietowane Koła podejmowały inicjatywy i konkretne działania na rzecz aktywizacji lokalnej społeczności, pomocy społecznej oraz infrastruktury technicznej. Wyniki badań wykazały, że zaangażowanie członkiń KGW, ich praca i inicjatywy przyczyniły się do poprawy poziomu życia mieszkańców wsi oraz ogólnie rozwoju obszarów wiejskich. W działalności Kół Gospodyń Wiejskich można wyróżnić dwa podstawowe kierunki działania:

- troska o poprawę warunków życia na wsi. Zacošana pod względem infrastruktury technicznej wieś potrzebowała utwardzonych dróg, komunikacji, wyposażenia wodno-kanalizacyjnego i gazowego. Koła Gospodyń Wiejskich zabiegały także o szkoły, przedszkola i żłobki;
- priorytetem stała się integracja społeczna, wspieranie aspiracji społecznych mieszkańców wsi, w tym pomoc dla kobiet wiejskich w realizacji ich roli rodzinnej i zawodowej, do czego obligują m.in. niekorzystne zmiany demograficzne na wsi.

Współcześnie aktywność Kół Gospodyń Wiejskich koncentruje się głównie na działaniach społecznych i kulturowych. Biorą udział m.in. w różnych uroczystościach samorządowych, religijnych i patriotycznych. Na pierwsze miejsce wysuwa się udział w dożynkach, co jest wyrazem kultywowania tradycji ludowej. Koła były i są nadal promotorem działań edukacyjnych, wśród których najczęściej było kursów i szkoleń kulinarnych a obecnie komputerowych, przy czym ich tematyka była i jest adekwatna do potrzeb. W Kołach niezarejestrowanych była to głównie nauka prawidłowego żywienia, przygotowania przetworów, poruszano też kwestie wychowawcze i opieki nad małymi dziećmi. Koła zarejestrowane do programu szkoleń włączały np. naukę obsługi komputerów, problematykę lokalnej aktywności zawodowej albo spędzania wolnego czasu. Wysoka jest aktywność Kół na polu społecznym – praca Kół przyczyniała się do większej integracji międzypokoleniowej mieszkańców wsi. Członkinie organizowały pomoc dla rodzin z małymi dziećmi oraz w trudnych warunkach finansowych. Zabiegały o lepszy dostęp do opieki zdrowotnej i edukacji. Koła Gospodyń Wiejskich, zwłaszcza o dłuższym stażu istnienia, wniosły pozytywny wkład w poprawę warunków życia na wsi. Początki ich działalności przypadają na okres znaczącego niedorozwoju infrastruktury technicznej na obszarach wiejskich. Kobiety

monitowały do samorządów o inwestycje wodociągowe, drogowe i gazowe, najczęściej ze skutkiem pozytywnym. Większości Kół „młodszych” takie problemy nie dotyczyły, gdyż infrastruktura na obszarach wiejskich znacząco poprawiła się, zwłaszcza po akcesji Polski do UE. W ich pracy przeważają działania na rzecz integracji społecznej, aktywizacji seniorów, organizacji wolnego czasu, możliwości dodatkowego zarobkowania oraz starania się o środki finansowe i pomieszczenie na stałą siedzibę Koła. Podobnie jak Koła „starsze” uświetniają uroczystości, organizują wycieczki, spotkania itp. Działalność Kół Gospodyń Wiejskich jest przykładem pozytywnego wpływu na społeczny rozwój wsi i poprawy poziomu życia mieszkańców obszarów wiejskich. Ilustruje to prezentowane dodatkowo Studium przypadków.

LITERATURA

1. Błońska, E. (red.), Murzyn, T. J., Obidziński, A. (red.) (2020). *Od Czarnolesia do Czarnego Lasu czyli o powstaniu tożsamości lokalnej*. Wydawca: Urząd Miejski w Grodzisku Mazowieckim. Druk książki został sfinansowany ze środków Gminy Grodzisk Mazowiecki. Czarny Las. 2020 r. s. 42-47. ISBN: 978-83-64209-06-2.
2. Borkowski, J., Gurnicz, A. (1978). *Kółka rolnicze w II Rzeczypospolitej*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. s. 9.
3. *Diagnoza Społeczna 2015. Warunki i jakość życia Polaków. Raport*. J. Czapiński, T. Panek, Warszawa: Rada Monitoringu Społecznego, listopad 2015, s. 13-15.
4. Kryk, B. (red. nauk.) (2010). *Zrównoważony rozwój obszarów wiejskich. Wybrane aspekty społeczne*. Uniwersytet Szczeciński, Katedra Polityki Społeczno-Gospodarczej i Europejskich Studiów Regionalnych. Wydawnictwo: Economicus. Szczecin, s. 15-16, 64.
5. Pismo Ministra Rolnictwa i Rozwoju wsi [Znak sprawy: SSD.dws.071.13.219].
6. Projekt: „Między wieńcem a zumbą. Tradycja lokalna w działaniu, czyli słówko o Kołach Gospodyń Wiejskich” [w:] *Koła Gospodyń Wiejskich nie tylko od kuchni*. Kolberg 2014. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Program „Kolberg 2014 – promesa”. Instytut Muzyki i Tańca. Za: [https://www.nck.pl/\(...\) KGW_nie_tylko_od_kuchni_raport](https://www.nck.pl/(...) KGW_nie_tylko_od_kuchni_raport).
7. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 4 kwietnia 2017 r. w sprawie kobiet i ich roli na obszarach wiejskich [2016/2204 (INI), Parlament Europejski].
8. Smith, A. (1954). *Badania nad naturą i przyczynami bogactwa narodów*. PWN. Warszawa, s. 374.
9. Ustawa z dnia 8 października 1982 r. o społeczno-zawodowych organizacjach rolników (02.10.2020. Dz.U. 2019. 0.491).
10. Ustawa z dnia 9 listopada 2018 r. o kołach gospodyń wiejskich (Dz.U. z 2020 r. poz. 551).
11. *Wkład organizacji pozarządowych w zrównoważony rozwój obszarów wiejskich w województwie mazowieckim*. (2020). Ekspertyza. Autorzy: B. Chmielewska (kier.),

- M. Balcerzak-Libera, J. Gmitruk, W. M. Wielądek, J. St. Zegar. „Europejski Fundusz Rolny na Rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich: Europa inwestująca w obszary wiejskie”, Instytucja Zarządzająca Programem Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020 – Minister Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Operacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Schematu II Pomocy Technicznej „Krajowa Sieć Obszarów Wiejskich” – Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2014-2020. Warszawa, s. 112-116.
12. Zegar, J. St., Chmielewska, B. (2015). Rozwój miast a rolnictwo (przypadek aglomeracji warszawskiej) [w:] Mega miasta przyszłości, szansa czy zagrożenie rozwoju. Wydawnictwo PAN. Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, red. nauk.: J. Kleer i Z. Strzelecki. Warszawa, s. 324-266.
 13. <https://www.mazovia.pl/wydawnictwa/pismo-samorządu-województwa-mazowieckiego>. (Pobrano dn. 9.10.2020 r.)
 14. <http://kolkarolnicze.eu/O-nas/Kola-Gospodyn-Wiejskich>. (Pobrano dn. 9.10.2020 r.)